

МӘДЕНИ МҰРА

КУЛЬТУРНОЕ наследие

№3 (30) МАУСЫМ-ШІЛДЕ 2010

БЕКЗАТ БОЛМЫС, БАТЫРЛЫҚ МҰРАТ

Рақымжан ТҰРЫСБЕК,
филология ғылымдарының докторы, профессор

О елдің өзіндік ерекшеліктері, ұлттық мұрат-мұдде мен даму бағыт-бағдарлары болатыны белгілі. Осы ерекшелік пен мұрат-мұдде, басқаша сипат алса – Ел азады, Жер тозады, Ақыл-парасатқа сызат түсіп, қоғамдық-әлеуметтік жағдай төмендеп, руханиятта кезқарас өзгереді.

Бұл айтылғандардың мысал-дерегін қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу кезеңінен, ұлт тәуелсізділік мен тұтастыры таразыға түскен "Ақтабан-шұбырынды" жылдарынан, Орыс отаршылдығы мен Қенестік жүйе үстемдік еткен тұстардан айқын аңғаруға болады. Бұл тұста жеңе тулға, оның өмірі мен еңбегі, тағдыр-тайы т.с.с. маңыз-мәні арта түсері анық.

Әңгіме арқауы – Халық батыры, жауынгер – жазушы Бауыржан Момышұлы, оның ұлттық кезқарастары мен руханият әлеміне көркөн еңбек мұралары жөнінде болғандықтан, бұл тақырып-мәселелердің бәрі-баршасы бүтін мен болашақ үшін маңыз-мәні жоғары екендірі ерекше дәлел-деректі тілемесі анық. Елдік мұраттың жөні бөлек, әрине.

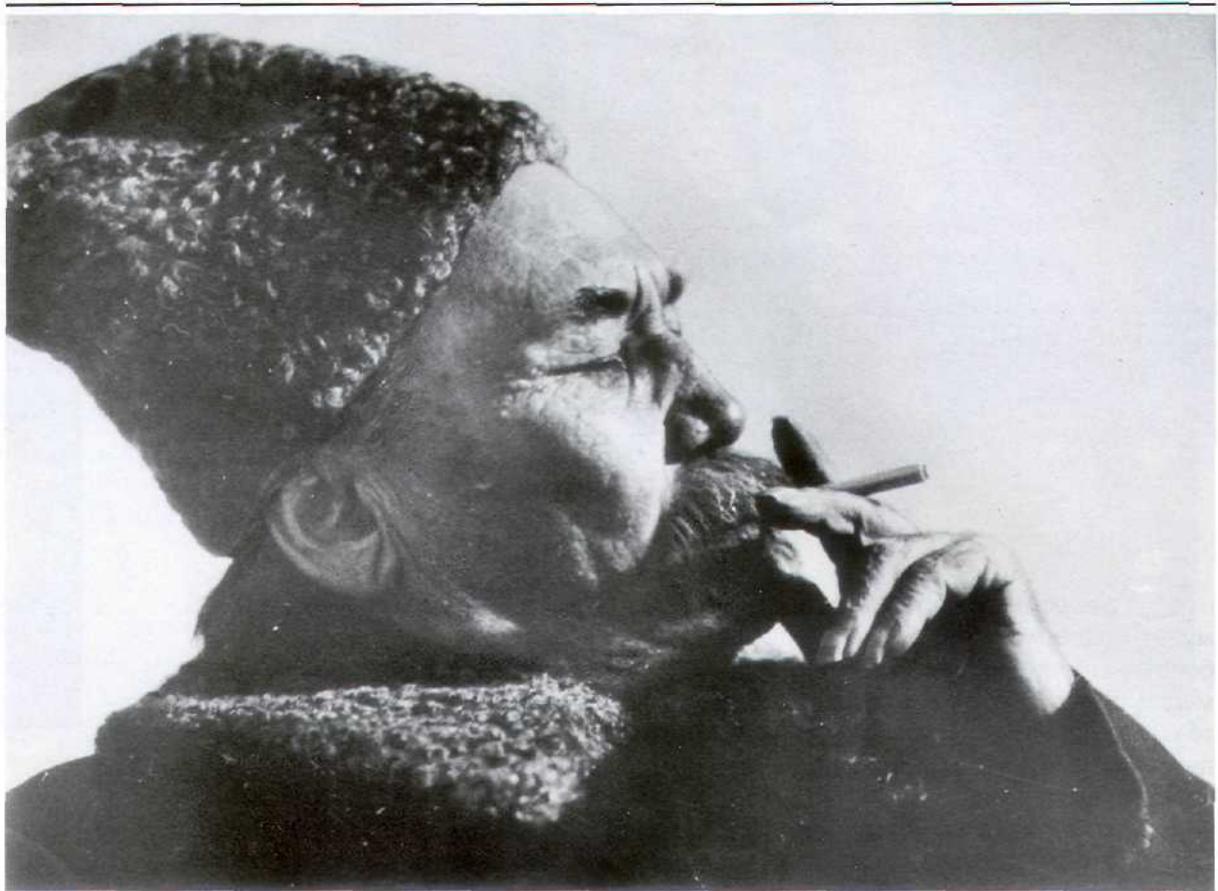
Б. Момышұлының ұлттық кезқарастары туғаннан-ақ: "Мен қазақтың" деп қалыптаса қойған жоқ. Ол да ет пен сүйектен жарайдалды. Орыс мектебінен білім алды. Жеті жылдық біліммен мектеп мұғалімі болды. Әскер қатарына шақырылып, азаматтық борыш-міндептің етеген соң есеп-қисап орындарында еңбек етті. Көп ұзамай қайта Армия қатарына шақырылып, онда әскери белімдерде взвод, рота командирі міндептің еткерді. Генерал-майор Н.В.Панфиловтың басшылығымен Алматы маңында жасақтал-

ған – 316-шы атқыштар дивизиясының құрамында болып, майданға аттанды. Ұлы Отан соғысы жылдарында Ел қорғаудың, батырлықтың үлгісін көрсетті. Ұлт мұддесін, Ер намысын жадынан шығармады. Дос-дүшпен арасын тамыршыдай тап басып, ұлттық рух пен намысты биік көтерді. Адалдық пен тәртіпті басты өлшем етті. Ол туралы А. Бек, А. Кривицкий, А. Кузнецов, М. Фабдуллин, Ә. Нұршайықов, М. Қалдыбай, М. Жолдасбеков, Ш. Мұртаза, Д. Снегин, М. Мырзахметұлы, З. Ахметова, А. Ормантай т.б. кітаптарында көнін көрініс тапты. Ақын-жазушылар: С. Мұқанов, Қ. Аманжолов, Ә. Тәжібаев, Х. Бекхожин, Х. Ергалиев, М. Хакімжанова, С. Мәуленов, М. Әлімбаев, Т. Молдагалиев, М. Мақатаев, Қ. Салықов, О. Сүлейменов, т.б. елени-жырларын арнады.

Б. Момышұлының Ұлы Отан соғысынан кейін де әскери өмірі жалғасты. Атап айтқанда, әскери академияны бітіріп /1950/, осы бағытта еңбек етті. Кейін полковник атағымен отставкаға шықты.

Ақиқатын айту керек, Бауыржан Момышұлының әскери өмірі еңбекте, жұмыста – адап, тәртіпті болуға қалыптастырыды. Өмір сапарының соңына дейін осы бағыт-талапты ұлы мұрат етті. Өмір-дүние сырын, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, парасат пен саясаттың сыр-сипатын да ұлы мұрат өлшемімен таразылады. Бірақ, өмір-дүние-

Бауыржан Момышұлы

дегі өзгерістер, уақыт-сынаптың жүрдек сипаты онсыз да "туғаннан өлгенге дейінгі кезеңі драма мен трагедияға толы", "ноқтаға басы сыймаған" /Ш. Мұртаза/ – Б. Момышұлының адамдық әлеміне, көзқарас әволюциясына әсер етпей қала алмады.

Бұл, әсіресе, Б. Момышұлының "Бір тұннің оқигасы" /1956/, "Біздің семья" /1956/, "Артымызда Москва" /1958/, "Майдандағы кездесулер", "Офицер жазбалары" /1962/, "Куба әсерлері", "Төлеген Тоқтаров", "Адам қайраты" /1981/ т.т. қазақ, орыс тілдерінде жарық көрген кітаптарында, екі томдық шығармалар жинағында, ондағы "Жол үстінде", "Олар мениң есімде", "Нар", "Ол екеуі" сынды әңгімелерінде көнінен көрініс тапты.

Бұл еңбек-мұраларда Б. Момышұлының Ар мен намысты бік үстаган тұғырлы тұлғасы терең танылады. Даңқ тұғырына – ақиқат алдындағы адалдығы, шындықтан үstem – турашылдығы көтерген-ди...

Б. Момышұлы қазақ әдебиетіндегі поэзия, проза, драматургия жанрларын әскери тақырыппен толықтырды. Әсіресе, адам әлемін, ондағы адалдық пен әділеттілік секілді бік қасиет-өлшемдерді әр қырынан танытып, маңыздылықтарын арттыра түсті. Осы арқылы жас үрпақты елдік пен ерлікке үндеді, үлттық мақсат-мұратқа адад, рух пен наымыс жолында шынайы берілгендей танытуға бағыт-бағдар берді. Ақыятқа табан тіреді.

Б. Момышұлының, әсіресе, "Ұшқан ұя" туындысы /"Наша семья" деген атпен алғаш орыс тілінде жазылған – Р.Т./ – автордың өмір кезеңдерін, ата-бабалары мен бауыр-туыстың, жақын-жыуқтарының қарым-қатынастарын, адами байланыстарын, көсіп-дағыла-рын, өзіндік белгі-ерекшеліктерін, Отанға, ел-жерге көзқарастарын, дәуір келбетімен, уақыттынысымен байланыста көрсетеді. "Қоссыз қазақ болса да, доссыз қазақ болмagan" (Ж.Молдагалиев) дегенді ойға алсақ,

Б.Момышұлының жақын-жұық, дос-жарандары да көп болған. Кітапта осы мәселе-тақырыптарға да кең орын берілген. Бауырмалдық пен достық, туыстық тамырлары – Бауыржан Момышұлы шығармашылығының алтын арқауы.

Шығармадағы әке-шеше орны, олардың үл-қыздарына көзқарас – сүйіспеншіліктері, ауыл мен оның адамдары, олардың қарым-қатынастары мен сыйластықтары, қазақы қалжын, дәстүр өнегелері т.т. жүйелі, көркем бейнеленеді. Тұынды табиғатындағы мазмұн мен көркемдік, өмір-уақыт шындықтары жоғары бағалаңып, Абай атындағы ҚР Мемлекеттік сыйлығын алды. Ал, "Москва үшін шайқас" атты тұынды Ұлы Отан соғысының сұрапыл сәттерін, неміс-фашист басқыншыларының үстем де өктем, опасыздық әрекет-қимылдарын, ел басына төнген қыын-қыстау кезеңдегі майдандас жауынгерлердің елдік пен ерлікке толы тағдыр-талаіларын көркемдікпен, реалистікпен суреттейді. Автордың өлең өрімімен өрілген өрнектерін ойға алсаң:

Қасиетті құрбандар жанын қиды ар үшін,

Қойсам деймін ескерткіш, бұл солдаттық парызым.

Бұл бағыттағы ойымызды үлтүміздың рухани қайраткерлерінің бірі А.Байтұрсын-ұлының қағидалы қозқарастарымен түйіндеміз:

"Бір нәрсені істегендे, сол істі істей білептін адам істесе, шапшаң да жақсы істейді. Бұл жалғыз қол ісі емес, ми ісінде де со-лай. Мал бағатындар мал бағуын жақсы білерге керек, ел бағатындар ел бағуын жақсы білерге керек. Бала оқытатындар бала оқытуын жақсы білерге керек."

Ендеше, Ел тәуелсіздігі тақырыбы, Отан қоргаудың өшпес өнегесі – Б. Момышұлы шығармашылығының алтын арқауы.

Ал, Москва үшін шайқас – ел-жер, Отан қоргаудың рухани шежіресі.

Ел-жерді қөздің қараышындағы қорғау, Отанға деген парыз-қарызды адал атқару – бүгінгі күннің де басты талабы.

Б. Момышұлының әскери тақырыптағы тұындылары осы реттен де құнды.

Осы тұста Ұлы Отан соғысы тақырыбына арналған А.Бектің "Волоколам тас жолы" романын жазар алдында Б. Момышұлымен кездесіп, жазбаша көлісім-шарт жасасқанын (орыс тілінде) еске алу артық емес.

Бұл – Б. Момышұлының шығармашылық шеберханасын толтыра түсетін Әдеби құжат-

тардың бірі болып табылады.

Бұл – Б. Момышұлының адами болмысымен бірге әдебиетке адалдығын, ой-сөз жүйесін кие тұтқанын, Ар мен үрлақ алдындағы аманатты да танытады.

Б. Момышұлының шығармашылық тарихын байыта түсетін "Әдеби көлісім-шарттың" мәтіні тәмендергідей:

"Көлісім-шарт Біз, Александр Бек пен Бауыржан Момышұлы екеуіміз ауызша жасасқан шартымызды енді қағазға түсіру қажет деп есептейміз.

1. Александр Бек Мәскеу тубіндегі шайқастарда аға лейтенант Бауыржан Момышұлы басқарған панфиловшылар батальоны мен Талғар полкінің жауынгерлік жолы туралы "Волоколам тас жолы" атты кітап жазады.

Александр Бек кітаптың авторы, ал Бауыржан Момышұлының естеліктері, ауызша әңгімелері, ойлары, әскери жазбалары – кітаптың материалы болып табылады. Бірақ, бұл тақырыпқа тікелей және жанама қатысы бар басқа материалдарды екі жақты көлісім-мен кітапка пайдалануға шек қойылмайды.

2. "Волоколам тас жолында" панфиловшылардың шын есімдері сақталып, олардың басынан өткен үрьистар шындық қалпында әңгімеленеді. Бұл тұрғыда – Тарихтың және замандастарының алдындағы жауапкершілікті Александр Бек қана емес, Бауыржан Момышұлы да мойнымен көтереді.

Бауыржан Момышұлы Александр Бектен шығарманың көркемдік шындығы мен майдандағы оқиғалардың мейлінше сәйкес келуін талап етуге құқылды. Бұл ретте, әрине, баяндаудың әдеби әдіс тәсілі ескеріледі.

3. Бауыржан Момышұлы барлық соғыс және әскери-психологиялық мәселелердің кітапта баяндалуына жауап береді. Бұл мәселеде Александр Бек екеуі келісе алмаған жағдайда шешуші сөзді Бауыржан Момышұлы айтады. Әдеби мәселелер бойынша көліспеген жағдайда шешуші сөзді Александр Бек айтады.

4. Кітап қолжазбасына редакторлық және цензорлық жасау құқы Бауыржан Момышұлына беріледі. Бауыржан Момышұлымен толық көліскеннен кейін барып қана Александр Бек қолжазбаны басуға береді.

5. Кітапты қазақ тілінде шығару үшін Александр Бектің қолжазбасы Бауыржан Момышұлының жетекшілігімен қазақ жазуылары таралынан өңделуіне болады.

Кітап мәтінінің 50 пайыздан астамы мұндай өндеуге түсken жағдайда оның мұқабасына жаңа автордың (яғни, қазақ жазушыларының) есімі жазылып, оның астына "Александр Бектің кітабы, Бауыржан Момышұлының материалдары бойынша" деп көрсетіледі. Мұндай өндеу кітап мәтінінің 50 пайызына жетпеген жағдайда Александр Бек кітап авторы болып қалып, "қазақ тілінде басылуы үшін пәленше өндеді" деп көрсетіледі.

Александр Бек бұл мәселеңі шешуді Бауыржан Момышұлына тапсырады, ал ол аудармаға және өндеуге жетекшілік етуді міндеттіне алып, жұмыс бітіп, еткізетін кезде басты өзгерістер мен қосымшалардың орынша аудармасын Александр Бекке береді.

Александр Бек болса, қажет еткен жағдайда қазақша басылымнан өзіне қажеттісін алып, кітаптың алдағы орынша басылымдағына қосуына құқылы. Бірақ мұны басылымың алғысөзінде атап көрсетеді.

6. Келісім – шарт 1942 жылдың наурыз-сәуірінде майданда жасалды. 1944 жылдың 18 желтоқсанында Мәскеуде қағазға түсірілді.

Қол қойғандар: Александр Бек, Бауыржан Момышұлы" ("Қазақ әдебиеті", 2000, 8 желтоқсан).

"Қанмен жазылған кітап" – 1944 жылдың 19-25 қантар аралығында КСРО Ғылым академиясының қазақстандық белімшесінде академия басшыларының үйімдастыруымен тарих, әдебиет, өнер қайраткерлерінің алдында оқылған өнгіме-дәріс нәтижесінде туындаған. Өнгіме-дәріс стенограммаға түсірілген. "Оны Баукең машинкаға екі том келемінде бастырып, бірінші данасын академик Қ. Сәтпаевқа тапсырып, екінші данасын өзімен бірге майданға алып кетті. Екінші данасын автор ез қолымен біршама өзгерістер, қосымшалар ендіріп, бірде қаламмен, бірде қарындашпен жазылып, түзетілген қолтаңбасын қалдырыды. Осы қолжазба телінұсқаны Баукең өзінің жетпіс жылдық мерейтойы еткен соң маған беріп жатып, "қолындағы қолжазбага абай бол, бұл түзетілген жалғыз данасы", – деп ескерпті. Өйткені, бұл қолжазбаның екі томы да 1975 жылдың жаз айында маған тапсырылған болатын-ды", деп еске алады белгілі ғалым М. Мырзахметұлы /Б. Момышұлы. Екі томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. А. 2000. 9-бет/.

Кітап академик Қ. Сәтбаевтың кіріспе сөзімен басталып, одан кейін гвардия полковниги Б. Момышұлының өнгіме-дәрісімен кең өріс алады.

Кітап авторы өнгіме-дәрістің мақсат-мурағын, жұмыс жоспарын жүйелі баяндап, Отан қорғаудың маңызды мәнін, елдік-ерліктең сыр-сипатын, соғыстың теориялық һәм практикалық жай-жапсарларын кең көлемде өнгімелейді.

Автор күніне 5-6 сағатқа есептелген өнгіме-дәрістерінде әскери мәселелерге, соғыс жазбаларына, ондағы Отан қорғау мен ел-жердің тұтастығы, мәңгілігі жолындағы жауынгерлік қымылдарға, командирдің парыз-қарыздарына, ұрыстың қыр-сырларына, өмір-өлім мәніне, устав талаптарына, батылдық пен табандылыққа, ұлттық рух пен патриотизмге, адам бойындағы ізгілік иірімдеріне, т.т. тақырыптарды түсіндіру, талдау арқылы байыпты, жүйелі дамытып отырады. Ой түйінін: "Мен жазушы емеспін, бәлкім ешқашан қаламгер бола да алмаспын, ғылыми қызметкер емеспін, және ешқашан ғылыми қызметкер бола да алмаспын. Есіме түсіріп айтып берген өнгімелерімнің бәрі қаза тапқан, қайғы-қасірет шеккен жолдастарымның рухы алдында солдаттық парызын. Менде бұдан басқа ешқандай мақсат жоқ, ешнәрсені де талап етпеймін, дәмеленбеймін. Айтқандарымның бәрін дұрыс, келтірілген сандар мен оқиға болған күндерді дәл уақытына сәйкес келеді деп дәлелдеп жатпаймын, кейір шегіністердің болуы әбден мүмкін, бірақ мен ез кезқарастарымды өділ жеткіздім деп санаймын, сондықтан айтқан пікірлерім ешкімді ешнәрсеге міндеттемесе керек", – деп білдіреді /сонда, 207-бет/. Сондай-ақ кітапта: адамға төн барлық қасиет-белгілер, батырлық-ерлік сезімдері, әскери тәрбие проблемасы, осы бағыттағы психологиялық атау-ұғымдар сыры, басқару-ұйымдастыру ісінің қыры мен сыры, т.т. өмір мен өлім беттескен тұстағы дәйек-дерек негізінде жүйелі, керкем, нақты сөз етіледі.

Асылы, Б. Момышұлы: "Соғыста бес рет жау қоршауын бұзған, 27 тактикалық әскери жаңалықты енгізген, 117 рет шайқасқа кірген" ("Егемен Қазақстан", 2000, 11 қараша). Екінші дүниежүзілік соғыс кітап авторының ақыл-парасатын, елдік-ерлік жайлар таным-түсінктерін, бүкіл адами болмысын бар қырынан жарқырай көрсеткен күрделі кезең болатын-ды. "Бірақ, оған майдан да-

ласындағы ерліктері үшін Батыр атағы берілгенде екі рет генералға ұсынылса да оған оны Кеңес өкіметі қимады. Өскери академияда өзімен бірге оқыған 250 адам болса, Баукең солардың арасында азиат болған. Генерал атағын алмай қалған да жалғыз езі. Тек Қазақстан тәуелсіздік алған соңғана Батырдың туғанына 80 жыл толу қарсаңында Нұрсұлтан Назарбаевтың талап етуімен Баукеңе Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Мұндай әділдіктің салтанат құруын халқы 45 жыл күтті. Баукең гана күте алмады" ("Егемен қазақстан", 2000, 11 қараша).

Соғыс сабақтарының бірі осы еді.

Автордың өскери өмір жайлы көзқарастарынан, ел қорғау жолындағы биік тұлғасы мен беделінен – ар алдындағы адалдығы, Отанға берілгендігі, әділеттілікті жақтайдының кеңінен көрінеді.

"Тәрбиелі – тәртіптің құлы,

Тәртіпті – елдің ұлы" деген өмір тәжірибесін басты мұрат етеді.

Бұл қасиет, белгілер бүтін де ауадай қажет. Өйткені, ел бірлігі мен тұтастығын сақтау, жердің бүтіндігін қорғау – ұлттымыздың басты мұраты.

Бұл – тарих тағылымы, ата-бабаларымыздың аманаты. Аманатқа адалдық таныту – басты борыштарымыздың бірі.

Кешеден бүтінге жеткен басты тағылым осы.

Демек "Қанмен жазылған кітап" – өскери өмірдің, сұрапыл соғыстың, елдік пен ерліктің шекіресі. Ұлттық мұрattyң, рух пен намыстың рухани ескерткіші.

Бұл – Ар мен намыстың, ұлттық рух пен Парызың, Әділеттіліктің салтанат құрган сәті.

Кітап тағылымы, өмір мұраты осы.

Б. Момышұлына мектептегі ұстазы Тәңірберген Отарбаев: "...сенен ақындықтың иісі шығады" деген екен (қараңыз: М.Мырзахметұлы. "Бауыржан батыр". А, 1991; А.Ормантаев "Мәңгіл тірі Бауыржан". А, 2000; т.т.). Бұл тұрасында Б. Момышұлы былай еске алады: "...ұлken ұстазымның бірі Тәңірберген Отарбаев медіресөні бітірген, басына ақ сәлде орап молда болудың орнына мұғалім болып кеткен. Арабша өз алдына, қазақ әдебиетін жақсы билетін. Бізге ол кісі қазақ тілі мен әдебиетінен сабак берді. Ол кісінің педагогикалық методы – сабақты әдеби кеңес түрінде өткізу. Программа бойынша емес, еркін ететін. Егер осы еркін кеңесу ме-

Бауыржан Момышұлының майдандагы кезі

тоды болмаса біз сабакқа сонша мықты қызық-пас та едік.

Ұзын бойлы, келбетті келген, сабырлы, етө ақылды, ақын кісі еді. Ол кісі сабак бергенде ете рахаттанып тыңдаушы едік. Қазір жасым жетпіске келгенде байқасам, ол кісі шынында әдебиет зерттеушісі екен, шынында ақын екен" ("Ұшқан ұяға адап болайық" – естелік.).

Мұның ақиқатына Баукең – Б. Момышұлы қаламынан туған:

"Ана тілін ардақта", "Арман жер", "Өскер аты", "Біреулерге", "Жардың мұны", "Достыма", "Ескертпе", "Қалыбек аға", "Қайран, сегіз", "Толғай", "Солдат әні" сынды әр алуан тақырыптағы өлең мұралары арқылы айқын көз жеткіземіз. Кезең көріністерінің сырый мол.

Б. Момышұлы шығармашылығына елжерге – құрмет, адам мен оның әнбегіне – сүйіспеншілік, бірлік-берекеге – қанағат,

емірде - әділдікті ту етіп кетеру секілді сипаттар тән десек, осы белгі-ерекшеліктер ақындық қырларына да тән, ортақ екенін айқын аңғарамыз.

Ақындық – өнер, ол – тұмыстар бастау алады. Ал, дарын-талант – еңбек арқылы кең өріс алса, бұл да Б.Момышұлы шығармашылығынан тыс емес. Айтальық, "Біреулерге" атты өлең 30-жылдар ойранын, ел ішіндегі озыбырлық пен опасыздық сырларын ашуға, әшкерелеуге арналған. Ақын ел өмірін, ондагы халық есебінен күнкөрісін айырып жүрген белсенді жағымпаздарды, олардың үр да жық әрекет-белгілерін сыйнап мінейді:

Басқаның жамылған соң көлемесін,
Жалтақтап өлөтіндей кетеді есің.
Жүрексіз қоян сынды сендейлер ғой
Халықтың қашыратын берекесін.
Жылқы болсаң болар ең сопақ сары,
Аузында бір тісі жоқ мұлде көрі.
Тағы да адам болып жаның қапты,
Мал болғанда, болар ең кімге дәрі, -
деп ақын кейіпкерін кей тұстары аң-құс,
жан-жануарларға да теңеп салыстырады. Сол арқылы Адам орнын, өмір мұратын, ізгілік ірімдерін асқақтата көрсетеді. Адам – қоғам байлығы екенін кең көлемде ашады.

"Омарбекке" деп аталағын өлеңде нәубет-зұлмат жылдарының шежіре-суреттері, женілдің асты, ауырдың үстімен жүріп, шаш ал десе бас алатын, бет-келбеті келіспеген, жүріс-тұрысында оғаштық пен оспадарсыздыққа толы қиғаштықтары көп, үр да жық мінез, міндері мол, қолдан жасалған белсенділердің "бедерлі бейнесі" суреттегіледі:

Қой сойдық, қозы сойдық, қонақ болсан,
Қазақта қонақ күту ежелден зан.
Қолдағыны сыптырып алып кеттің
Енді келсең таппассың бір үзім нан.

Ақындық әлемге бет бұрган адамның Атамекен – тұған жерге сағыныш-сезімін арна-мауы сирек құбылыс. Осы реттен алғанда, "Тұған жер" деп аталағын өлеңде есken өлкे көріністері, балалық-жастық кезең суреттері, оған деген сағыныш ерекше жүрек лұпілімен, көніл шуғымен беріледі:

Тұған жерім Мынбұлақ, арналы ақсай,
Ішсем сұзы татиды шекер-балдай.
Қызғалдақ, қалың егіс, кек жоңышқа,
Сенен артық, жер, шіркін, өтер қандай
Көгорай шалғын, кең өлкем, жерін дәнді,
Жазың салқын, жайлайың малға жайлай.
Сағынып алыс жерден келгенімде

Көзім тоғып көркіне мейірім қанды.

Б.Момышұлының өлең өнерінде халық әдебиетінің үлгі-ернектері негізінде жазылып, сол арқылы өмірде тарих тағылымдарын даналық мәйектерімен, өрнектері ой орамдарымен бедерлеген нақыл-өситетке, қанатты сөздерге толы шымыр шумак, шебер де шешен тілмен жеткізілетін жолдар да бар:

Ылғи алтын іздеме,
Қазына оған тола алmas.
Сұлу сезге құл болма,
Зеректік онда көп болmas.
Қол-аяғы болмаса,
Орнынадам тұра алmas.
Қанатын жауып ұшқанмен,
Құйрықсыз құс қона алmas.
Талабы таудай болса да,
Барлығын жалғыз бере алmas.
Тырнақтап жина әр жерден,
Асылын елеп теріп ал.

Көзге ілмestен тастама,
Кірпішсіз үй құра алmas.
Немесе:

Ағайыннан не пайда –
Адал еткен еңбекті
Бағалап мақсат етпесе
Қалындықтан не пайда –
Қылымсып жылы күлгеннен,
Құшақтап құшып сүйгеннен,
Ұңырысып, қысық еткеннен,
Қырандай көзі шолмаса, -

деп адам әлемінің ірім-сырларына,
қын-қыстау кезеңдердегі әрекет-қимылдарына, мөлдір махаббатқа, т.т. қатысты қезқарастарын – адамдық, әділеттілік тұрғысынан таныл таразылайды. Адамдық елшемі – Ардан, Адалдықтан, үлттық мұрат-мұддеге қызмет етуден тұртатының барынша батыл, еркін, шынайы жеткізеді.

Ал, "Әскер аты" атты өлең ер қанаты – аттың сипатын, бітім – жаратылсын бейнелі сөз, бедерлі суреттермен жеткізеді. Бұған да ақынның өлең-өнер табиғатын, ой-сөз жүйесін төрек түсініп, аттың бабы мен сынына, қысқасы, халықтық тағылыматтан мол өмір тәжірибесі бары айқын аңғарылады:

Тік аяқ, бура сомды, құйма тұяқ,
Кең мандай, етсіз жақты, қамыс құлақ.
Омыраулы, жібек жалды, сағақ мойын,
Бұлшық етті, сауырсын, артық толмақ.
Оқып-танысқанымыздай, көз алдымызда
күнде көріп жүрген қарапайым аттан жара-

тылыс бітімі, жүріс-тұрысы өзгеше әскер атын көз алдымызға әкелеміз.

Асылы, әскер аты майдан-жорықтарда тәзімді, өзіндік белгі-ерекшеліктері болуы көрек.

Өлеңде осы белгілер мол, көркемдік ернек, сурет-салыстырулар да сенімді, табиғи өріс алады. "Әскер аты" осы реттен де жарамды, жаразты сипат алған. Б.Момышұлының Адамдықтан, Ардан тұратын бүтін болмысынан, биік тұлғасынан Батырлық пен қаһармандықтың үлгі-өрнектері кеңінен танылатын болса, өлең-өнеріне де осы белгі-ерекшеліктер тән. Үшінші Баукеңні – Б.Момышұлының панфиловшыларға, жалпы ерлік тақырыбындағы жыр жолдары арқылы жіті көз жеткізіміз. "Кімдер деп солар сұрасан, Міне алатын жауабым" деп көнілдің, көзімен, жүректің төрінен термелеп-толған тәмендеғіш баяндайды:

Көре бер өзін қатардан,
Гауһардан біткен асыл тас.
Қайнап біткен құрыш болат,
Аққұба сары тегі орыс,
Ежелден ербол атаған,
Қара торы мөлдір көз,
Тегі қазақ атамнан.
Алатаудың сұңқары
Атасынан бата алған.
Қырғыз, өзбек, түрікпен,
Бостандықпен туысып,
Ел қорғаға біріккен.
Бас тартпаған сапардан,
Қазақстан үлдары,
Ар намысын ойласа,
Қар жауғызған қаһардан.

Жалпы, Б.Момышұлының ақындығы, сөз өнеріндегі орын-үлестері өмір өнегесінен, халық әдебиетінің қайнарынан, тарих тағылымдарынан тұрады. Өмір оқиғалары, адам мұраты, халық тағылыматтары сөз өнерінің бірден-бір негізі етіледі. Өмір өрнектері көлісті сипат алады.

Б.Момышұлы ақындығының қайнар көздері, ондағы шындық сырлары осында.

Б.Момышұлының үлттық көзқарастарының жарқын көріністері – билік басындағыларға арнап жазған хаттарынан да айқын әнғарылады. Жауынгер жазушының хаттарында: Отанға – адалдық, ел-жерге – құрмет, адам мен оның еңбегін әділ бағалау, өмір-елім мәні, жастар тәрбиесі мен болашағы, тіл тағдыры мен тағылымы, командир мен

солдаттың ерік-жігерлері, үріс жүргізуға айла-тәсілдері, оқ пен от ортасындағы серт пен сенім, әскери әдебиеттің қажеттілігі, соғыс сабактары, т.т. көн көлемде орын алады. Майданнан жазылған хаттар топтамасына /бәрінің де ай-күн уақыты көрсетілген – Р.Т/ – "Мұхтар аға!", "Қазақстан КП/б/ Орталық Комитетінің насиҳат және үгіт бөлімінің менгерушісі Әбдіқалықов жолдасқа!", "Қазақ ССР Халық комиссарлары советінің председателі Ондасынов жолдасқа!", "Әбдіқалықов, Панкратов жолдастарға!", "Қазақ тілі туралы пікір" /Әбдіқалықовқа/, "Куаныш аға!", "Құрметті жан досым Құрманбек!", т.т. жауынгер-жазушы Б. Момышұлының биік мақсат-мұраттары, елдік-ерлік тағылымдары, үлттық сезім, сенім туралы, адам әлемі, оны тәрбиелеу жайлары, азаматтық қарыз-парыз, соғыс тәжірибелері, т.т. жан-жақты көрініс тапқан.

Ондағы хаттардың бірі – Қазақ ССР Халық Комиссарлары Советінің тәрағасы Нұртас Ондасыновқа, екіншісі – Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Мұхамеджан Әбдіқалықовқа арналған екен.

Ақиқатын айтуда көрек, хаттар мазмұнынан да Б.Момышұлының ел-жерге адалдығы, халық өміріне, оның өткен тарихы мен тағдырына, тілі мен дініне, ділге жанашыр-қамқор көзқарастары жан-жақты танылады.

Б.Момышұлының Ана тілін ардақтап, қазақ тілін құрметтегенін, оны дамыту мен еркендету, қолдану аясын кеңейту мақсатын көзделгені М.Әбдіқалықовқа арналған хаттан /"Қазақ тілі туралы пікір" 1944 жыл/ айқын аңғарылады.

Атап айттар жайт, хат авторы қазақ халқы, оның тарихы мен тағдыры, келелі келешегі тұрасындағы көзқарас әволюциясын үлттың, ұлы байлығы – Тіл арқылы көрсетеді: "...айтпай кетсем, өмір бойы көнілім тынар емес", деп Ар алдында Ант бергенін де жасырмай жазады.

Хаттың алғашқы тұстарынан-ақ автордың Ана тілі туралы таным-бліктері терең танылады: "... Ежелден, атам заманнан тіл – елдің мәдениет, әдебиеті өсіп-өніп, от басындағы үй тіршілігінен бастап, қоғам, халық, ел құралы – ғылымның атаулы саласы екендігі даусыз...

Тілсізді айуан дейді. Тіл кедей елді – мәдениетсіз, анызы, надан халық деп санайды. Тіл – адам баласының негізгі қасиеті болғандықтан, тіл байлығы елдің елдігін, жүртшы-

лығын, ғылыми әдебиетін, өнеркәсібін, мәдениетін, қоғамдық құрылышын, салт-санасының, жауынгерлік дәстүрінің – мұрасының қай дәрежеде екенін көрсететін сезіз дәлелді мол жері /Меріло/.

Тілдің көмегіменен өнер-білімге, мәдениет-ғылымға жетіп, өткен-кеткенмен әлемді танытып, өзімізді жүртқа, әлемге танытамыз, сейлейміз, оқымыз, жазамыз, өз басымызды, үй-ішімізді, қоғам-халықты, ел-жүртты, мемлекетті менгереміз, сондықтан "өнер алды – қызыл тіл" дегендейін, адам баласының байлығында тілден артық не бар?"

Бұл – Б.Момышұлының Халық алдында, оның басты байлығы – Тіл тұрасындағы көзқарасы.

Осы ой ағымдарынан-ақ хат авторының үлт, тіл туралы таным-біліктері, білім-ғылым, өнер жайлы да көзқарасы кең көлемде көрінеді. Тілсізді – айуанға, тілі кедейді – наданға теңеу арқылы да үлт рухын көтөреді, үлкен-кішінің халық алдындағы қарызы мен парызын еске түсіріп, Ар алдындағы адаптықты асқақтатып, дәстүр-салтты өнеге өтеді, намысты қамшылайды. Нәтижесінде: "Өнер алды – қызыл тілді" адамзат құндылықтарының бірі, өмір мұратының өлшемі, адам байлығы дегенге мықтап табан тіреиді.

Сондай-ақ, хатта үлт тілінің қызметі, қолдану аясы, адамзат өмірінде, түрмисірлікте, қарым-қатынас құралындағы іріміс-сырларына да кең орын беріледі: "Таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді", "Сөз жүйесін табады, мал иесін табады", "Қыстырып қаласаң – отын жанар, қысындырып айтсаң – халық нанар" дегендейін, қазақ тілі өзінің таза түрінде бірнеше ғасыр біздің заманымыздың дейін еткірлігімен бой балқытып, тамыр шымырлатып, жан-жүйенді жандырып, құлак құрышын қандырып, ұғымына қонымды, жүргегіне тиімді, көңіл көтеріп, керегінде жанға тиіп, ашындырып, өтін сыртқа шығарып, қысылтаяң қатал жағдайда қайрап, егеп, "сөз тапқанға қолқа жоқ" дегендейін ерге, елге мәдеть болып, ер намысын, ел намысын, адамгершілік арын, қан майданда, қырғын соғыста қасиетті тудай жоғары көтеретін тіл болған емес пе еді?

Қазақ тілі еш уақытта өзімен көршілес халықтың тілдерінен сорлы болып, қатардан қалып өмір сүрмелегендігі, өз сыйбағасын ешкімге жегізбегендігі мындаған жыл тарихында айқындалған емес пе еді?

Барлық өткен заманың, халық тәжірибел-қасиеттерін, ғылыми мәдениетін, өнеркәсібін бойымызға таратса сіңіріп, жағдайға толық түсіндіріп, ұғындыра ел қатарына қосып, бізді бұл дәрежеге жеткізіп отырған алдымен тіл емес пе?

Тіл байлығы, тіл тазалығы – үлт қасиетінің, салт-санасының негізгі өнеге, нағыз белгісі емес пе?"

Хат табиғатына еніп, ішкі белілтерін саралай түссек, Б.Момышұлының қазақ тілінің артық-кем тұстарына кең көлемде тоқталып, танып-талағанына бұрынғыдан да айқын кез жеткізе тусеміз. Айталақ, Халық батырының кеселханада жатқан кезінде көнілін сұрай келген Сахарова дайтін орыс әйелімен болған қысқа сұхбатынан көп жайға қанығарымыз хақ:

– "Бауырджан, почему вы пишете по-казахский? – деп таңғала сұрақ қойды.

– Вы меня удивляете, Нина Александровна, почему я не должен писать по-казахски на родном языке?, – дедім мен.

– Ведь многие казахи не пишут и не разговаривают, потому что не выражишь свои мысли – то, что хочешь сказать, не скажешь... Поэтому говорят – Ваш язык бедный..."

Әлгі орыс әйелінің түпкі ойы мен сұрағы қазіргі күні де көкейкесті қалпында десек, ақиқаттан да алыстамаймыз, артық та айтпаған болар едік.

Несін жасыралық, ақпарат жүйесі, қарым-қатынас құралы, өмір-тұрмыстың тамыр-бүлкілі, бәрі-баршасы – ресми тілдің /орыс тілі/ ағын-арнасымен жүзеге асып келеді емес пе?

Бұл тақырыптың айтылып-жазылуында кемшіндік жоқтай көрінеді. Алайда, сөз бен іс бірлігінде жер мен көктей айырмашылық, алшақтық барын жасыру қын.

Көп болып ойласатын, тіпті белден басатын басты мәселе осы екені анық.

Откенде ойға алсақ, қазақ тілі үш рет мемлекеттік мәртебеге ие болды емес пе? Олар:

Бірінші рет – 1922 жылы екі тілге /қазақ, орыс/ мемлекеттік мәртебе берілді.

Екінші рет – 1989 жылы Тіл туралы заң қабылданды /қазақ тілі мемлекеттік, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі/.

Үшінші рет Қазақстан Республикасының Конституциясы негізінде "Қазақстан Республикасындағы Тілдер туралы заң" өмірге келді.

Осы құжат бойынша Қазақстан Халықтарының Тілдері күні ретінде атап етіліп келеді. Мұны да халық біліп, түсініп отыр.

Дәтке қуат – Заң қабылданды. Алайда, берімізге ортақ тілде баяндайын деп ресми тілге оп-онай көше салу, ұлы тілге жан бітіру, еріс ашу – бұрын да болған, бүгін де бар емес пе?

Хатта: "қазақ тілін дәрекі, икемсіз, топас кедей тіл... Онымен айтайын деген ойынды, тікірніді еркін айта алмайсың" деген арсыз адам /автор сөзі/ жөнінде де толғам-толғаныстар, көзқарастар көп-ақ. Бұл орайда, автор жас қаламгерлер шығармашылығындағы, ондағы "сейлемдердің бастауыш, баяндауыштардың қайда екенін іздеп табу үлкен еңбек, жатқан қыншылық екенін кейбір тіл мағынасының сейлемінде 40-50 пайыз орысшасының "оралып" жүретіндігі көркем әдебиетте, оқу құралдарында, аударма кітаптарда, тіпті күнделікті ақпарат құралдарында да "сорақы мысалдар" /автор сөзі/ кездестіруге болатынын ашық айтып, батыл жеткізеді. Мұның бәрінен де: "сейлеу – тілдің қасиетін кетіріп, тамырына зақым келтіріп, сиқын бұзатындықтан басқа пайдалы нәрсе көрінбегендіктен, есі дұрыс кісінің оны тілдің есүі, дамуы, жандануы деп танып – айтуға аузы да бармас. Сондықтан мұндай бұлдіріс, бұрмалау туралы кейіннен тарихқа, ғылымға, үрпаққа не бетімізben айтпақты?"!

Ой түйіні ауыр. Ұлт тілінің гасырлар қойнауында қалып қою қаупі барын аңғару қын емес.

Бірақ, хат авторы: "қазақ тілінің қолданыс аясы тар, ойынды еркін жеткізе алмайсың" "деген қасаң қагидага негізделген көзқарастарға бұрынғы-соңғы тарих тағылымдарын, әмір тәжірибелерін, белгілі тұлғалардың еңбек – мұраларын алға тартады: Абай, Ұбырай, Шоқан, Сұлтанмахмұт, олардан бұрын өткен және осы күндеі елінен, ана тілінен безбекен қазақ халқының адап, ақ ниетті ұлдары, қыздары өз ана тілімен сөйлеп, жаза да білген. Олар тіл шеберлігінен кейінгі үрпаққа өнеге-үлгі, мысал, асыл мұра да қалдырған. Олар мыналардан орысшаны кем білген емес. Қазіргі дүмшелер сияқты ата беззер, ана беззер болмаған, олар Еуропаның атақты данышпан ақын-жазушыларын бұлжытпай көркем тілінде, мұлтіксіз қазақ тілімен өзінің нұсқасынан артық

болмаса, кем етіп аударған емес. Сол аудармаларға барлық шеберліктерімен, қазақ тілінің байлығын, икемділігін түгел пайдалана жұмсай біліп, олардың ақынының көмейіне, домбырасының пернесіне салып, ауыз әдебиеті қатарында халықтың сезіміне жеткізіп, үрпақтан-үрпаққа жатқа алынып, қазақ тілінің байлығы екендірі – ақсақ-тоқсақ, қисық-қыңырлардың айызын ашып, масқаралап, дүзіқара етуге сөзсіз дәлел де, мықты құрал да бола алады."

Хат авторы ой түйінінде халқымыздың ерекшелігін, Адамгершілік, жауынгерлік дәстүрін негізгі назарда ұстап, осы бағыттағы басты-басты мәселелерді алға тартауды.

1. Аяқ асты елеусіз болып кеткен қазақыландыру мәселеңін алдымен қазақтардың өздерін, тіл жөнінен тәртіpteуден бастап, барлық үкімет, кеңсе, ғылым, оқу, өндіріс, өнеркәсіп орындарында қайтадан өділдікпен көтеріліп қолға алынуы жән.

2. Тиісті оқу орындарында қазақ тілі, қазақ әдебиеті, қазақ тарихы міндетті сабак болуы керек.

3. Осы кезде қаладағы қазақ ұл-қыздарының төрттен үшінен көбі орыс мектептерде оқығандықтан ана тілден хабарсыз жастар есүі молайып келе жатыр. Олардың ата-аналары орыс мектебінде оқытуға мүлде өуес-ақ. Қазақ мектебін менсінбейтіндер де екеудің бірі болғандықтан, барлық қазақ ұл балалары, қыз балалары алдымен ана тілінде ғылым алатын болу қажет.

4. Барлық қазақ тіліндегі әдебиет, оқу құралдары қайта қаралып, тіл шұбарлығынан тазаланып, елгезермен елегендей қоқсық құрымнан мүлде арылуы керек.

5. Тіл мәселеңі бұдан былай да аяқ асты болып, дүмше молдалардың құрбандығы болып кетпес үшін:

а: Барлық сырттан алынған "есіктен кіріп, тәр менікі" деген сөздер теріліп, жиналып өділ билік айтылып, сол мағынадағы даусы жойылған қазақтың ана тіліндегі сөздерге өз еркі өзінә қайта беріліп, қазақ тілінің бұқаралық қатарына қосылып, бұдан былай да ел аузында, жазушының қалам ұшында болуы керек.

б: Өзіміздің тіл байлығымыз да жоқ, бұрын халқымыздың өмірінде кездеспеген жаңа заттардың аты: сөздер теріліп, жина-

лып, сез азаматтығына қабылданып, занды жүйеге салынуы керек.

в: Дальдің "Толковый словарь языка казахского народа" үлгісінен атам заманнан бергі қазақ сөздері жиналып, дұрыс талқыланып түсіндірілетін, ғылыми аумақты кітапты жақында шығару шаралары қолданылуы қажет.

г: Профессор Ушаковтың "Орфографический словарь языка казахского народа" үлгісінен қазақ сөздерін дұрыс жазуға көмекші құрал болатын кітапша кешікпей жазылып шығарылуы қажет. Кейінгі екеудің тіл жағынан өмірлік нұсқау, құрал және тіл жағынан қорған болар еди".

Бұл айтылғандардың бәрі-баршасы бүгін де мәнді. Автор халық болып қалуда, ұлттың басты елшемі – Тіл мәселесін онды шешуді, дұрыс жолға қоюды қадап айтады. Билік басындағылардан талап етеді. Орта және жоғары мектептегі оқу жүйесінің қазақы сипат алуы керектігін, міндетті пәндердің жүйелі жүруін, тіл байлығын еселең арттырып, осы бағытта еңбек ету қажеттілігін де негізгі назарда ұстайды. Осы ретте Елбасы – Н.Назарбаевтың "Ана тілі айбары" белгісін алып, ақпарат құралдары арқылы тәмендендіше айтқаны бар-ды: "Қазір баяғыдай 10 қазақ тұрып, ортамызда біреу отыrsa, соны ренжітпейік деп жалтақтаудың, жалпақтаудың қажеті жоқ. Біз құлдық мінезден арылуымыз керек. Барша халыққа айтарым, қазақ тілі ең алдымен қазаққа керек. Біз, башылар, халық болып қазақстандықтарға осы тілді қастерлеуді үйретуіміз керек. Мына ақпарат құралдарын пайдалана отырып айттыным, қазақ тілі қоғамдары, сіздердің істеп жүрген еңбектерінің көп. Халық әр уақытта ұмытпайды, бағалайды деп сенемін. Мен өз басым мына тұрған азаматтарға 10 жыл қараждатының жоқтығына қарамай тек осы салада патриоттық сезіммен ғана жұмыс істеп жүргендерінің үшін Елбасы ретінде раҳмет айтқым келеді. Осы сәтті пайдалана отырып, барлық үкімет мүшелеріне, барлық әкімдерге жергілікті жердегі "Қазақ тілі" қоғамдарына қамқор болындар демекпін. – Мен қолымнан келгенше барлығын істедім. Тіл заны бар, бағдарлама бар, бюджетте қаралған қараждат бар. Ал енді барлығының жұмысқа кірісуіміз керек. Сіздерден осы жолды бәсендептей, ары қарай дамыта береді деп сенемін".

Менімше, кім-кімді де ойландырып, ұлт пен ар адалдығы парыз-қарызын еске түсіріп

тұр емес пе? Әсіресе: "Біз құлдық мінезден арылуымыз керек ... қазақ тілі ең алдымен қазаққа керек" деген таза көңіл – жүректен шыққан сөздерге дәлел-дерек, түсінік-тұжырым керек пе?

Қысқа ғұмырда Адам болып қалудың басты мұрат – қағидасы:

- ар алдындағы адалдық;
- Ұлт мұддесіне парасат билігінде, патриоттық сезіммен жауап беруде емес пе?

Таным мен Түсініктің тараразыға түсер тұсы да осы.

Мұның бәрінен де ұлттық тілдің адам өмірінде, оның қарым – қатынасындағы шешуші орын – үлесі ерекше көрінеді. "Сезі жоғалған жүрттың өзі де жоғалады" дегеннің (А.Байтұрсынов) ақиқаты терең таныла түседі. Қазіргі кезеңнің шындығы осы.

Бұдан шығатын түйін: Б.Момышұлының билік басындағыларға арналған хаттарында:

"Халық тарихы мен тағдырына көп көңіл бөлінеді.

Ұлттың басты байлығы – Тілдің тағдырталайы, келешегі хақында маңызды мәселелер көтеріледі.

Тіл тамырына балта шабушы -"шере-шөрелер" сын тезіне алынады.

Ана тілінің, ұлт мектептерінің дамуы мен бағыт-бағдарлары нақтылы көрсетіледі.

Тіл байлығын арттырып, оның дамуы мен тазалығы жолындағы мұрат-міндеттер айқындалады.

Орта және жоғары мектепте оқытылатын тиесті пәндерге назар аударады.

Ана тілін дамыту мен сауаттылықты арттырудагы арнайы сәздіктердің орын-үлесіне маңыз беріледі".

Бұл мәселелердің бәрі-баршасы бүгін де онды шешімін табуды, ұлттық мұрат-мұдде, көзқарас тұрғысынан қатаң бақылауды да қажетсінеді.

Иглікті істі дұрыс атқарып, жүйені жүргізе алмасақ, ұлттық ұлы байлықтарының бірі – Тілге оң көзқарас қалыптастырып, жаңа тыныс, серпін бермесек – кімге кінә қойып, әкпе артпақпаз?

Ақиқатын айтсақ: Зан бар. Бірақ, жауап-кершілік жоқ. Жүзеге асуы – тасбақаның жүріс-жылдамдығын еске түсіреді. Бұл "жүріс-жылдамдықпен" алдағы кезеңдерде де биік белеске кетерілу қыын.

Асылы, адамтану ісіне үлес қосу аса күрделі, ғибратты еңбек болып табылады.

Кубалық студенттермен кездесу. 1963 ж.

Б. Момышұлының адамға қызметі, ел-жерге құрметі, Отанға, майдандас жауынгерлеліне адалдығы, елдік пен ерлікке тәрбие-лейтін туындылары осы реттен де бедерлі, құнды.

Б. Момышұлының биік тұлғасы рухани өмір шежіресі арқылы да асқақтап, айбынды, жарқын көрінуінің бір қыры, мың сыры осы.

Тараз қаласында биік те еңселі ескерткіш орнатылды. Жуалыдағы батыр мұражайы алдына бюст қойылды.

Халық жазушысы Ш.Мұртаза "Ноқтаға басы сыймаған" атты пьесасын арнады,

Т.Дүйсебаев пен М.Жолдасбековтің деректі фильмі өмірге жолдама алды.

ҚазМУ-дің М. Өуезов атындағы Әдеби бірлестігі "Қайсаң рух" атты әдеби кеш өткізіп, филология факультетінде Б. Момышұлының бюстін ашуы – Батырдың биік тұлғасын асқақтата түсті.

Астанада еңселі ескерткіш орын алды.

Бұл – Б. Момышұлына құрмет, Ар мен Намысты ту еткен Халық батырына тағым болып табылады.

Бұл – Б. Момышұлының өмірі мен шығармашылығының бедерлі белгісі, биік рухы мен өшпес өнегесі.

резюме

Б. Момышұлы – не только народный герой, но и знаменитый писатель. Автор статьи пишет о мировоззрении человека, оставил заметный след в литературе и истории Казахстана, о его жизни и творчестве.

summary

B.Momyshuly is not only national hero but writer also. The author of the article writes about philosophy of life of person who has left a noticeable trace in history and literature of Kazakhstan and writes about his life and work.